

ně druhé se mluví o rozdílu mezi slovy začínajícími předponami *o-*, *ob-* a *od-* a slovy bez předpony. Zajímavá je rovněž představa, že by míra užívání protetického /v/ mohla být různá i regionálně a mohla by se lišit i z hlediska věku a pohlaví mluvčích.

V letech 2013–2015 v Ústavu českého jazyka a teorie komunikace na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy proběhl sociolinguvistický výzkum užívání protetického /v/ v pěti českých městech (Praha, České Budějovice, Plzeň, Hradec Králové a Brno). Výzkum byl založen na nahrávkách rodilých mluvčích z daných měst (celkově 40 v každém městě: 20 z mladší generace (20–30 let, 20 ze starší generace (60–70 let), přičemž je vždy 10 žen a 10 mužů). Cílem výzkumu bylo zjistit, zda se užívání protetického /v/ liší z hlediska věku, pohlaví a toho, odkud mluvčí pochází. Analyzovali jsme rovněž to, jaké jazykové faktory hrají roli.

Zde shrneme výsledky z Prahy a Českých Budějovic. V obou případech se ukazuje, že roli hraje typ slova: Protetické /v/ se nejvíce užívá u předložek a zájmen (*o*, *od*, *ob*, *oproti*, *okolo*, *on*, *ona*, *ono*, *oni*), nejméně naopak u podstatných jmen a číslovek. Užívání protetického /v/ je rovněž ovlivňováno přítomností předpony *o-*, *od-* či *ob-*, přičemž plnovýznamová slova s předponou tíhnou k přijetí protetického /v/ více než plnovýznamová slova bez předpony. Protetické /v/ se podle dosavadních výsledků obecně málo používá u přejímek a v pozici po předponě, případně uvnitř složeniny.

Zajímavé rozdíly nalézáme z hlediska sociálních proměnných. Především se ukazuje, že se užívání protetického /v/ v Praze a Českých Budějovicích zásadně liší – v Praze se používá více a v Budějovicích méně. V obou městech pak sledujeme rozdíl v užívání protetického /v/ z hlediska věku. Starší generace používá /v/ o poznání více než mladší generace.

Výsledky našeho výzkumu přinášejí první dílčí poznatky o užívání protetického /v/ v současné češtině. Bude zajímavé sledovat, co přinesou údaje z dalších tří zkoumaných měst. Již v tuto chvíli se však zdá, že protetické /v/ je v současné češtině na ústupu. Čeština tak pozvolna přichází o prostředek, který je v ní přítomen již přinejmenším od 14. století.

Jan Chromý

Tácy o tzv. měkkých a tvrdých souhláskách

Již po několik generací se děti na prvním stupni základní školy učí, že *h*, *ch*, *k*, *r*, *d*, *t*, *n* jsou souhlásky tvrdé, *ž*, *š*, *č*, *ř*, *c*, *j*, *d'*, *t'*, *ň* měkké a *b*, *f*, *l*, *m*, *p*, *s*, *v*, *z* obojetné. Skoro každý si ze školy zapamatuje, že toto dělení souhlásek znamená, že se po prvních píše v domácích slovech vždy tvrdé *y*, *ý*, po druhých vždy měkké *i*, *í* a po třetích někdy měkké a někdy tvrdé.

Není to tak úplně pravda, ta jednoduchá poučka má řadu háčeků.

Nejprve se podíváme na háčky terminologické. Tak zaprvé nejde o souhlásky, nýbrž o souhlásková písmena. Pravidlo se týká pravopisu, tedy komunikace písemné, která se uskutečňuje pomocí grafických znaků, zejména písmen. Hláska (tudíž i souhláska a samohláska) je naproti tomu pojem fonetický a patří do popisu komunikace zvukové. Zadruhé není přesné označovat ta písmena jako tvrdá nebo měkká jen proto, že se po nich může psát tvrdé nebo měkké *i/y*. Tvrdé písmenko můžeme najít v *polévce*, když se nedostatečně uvaří, ale na papíře jsou všechna písmena tvrdá stejně. Přesnější by bylo říkat oněm dvěma skupinám – podle jednoslovných názvů písmen *i* a *y* – písmena *jotová* a *ypsilonová*. A zatřetí nejde pouze o domácí slova, nýbrž obecněji o domácí morfémy. Nějakým *i/y* se totiž docela často začíná přípona nebo koncovka a pro pravopis v tu chvíli vůbec není důležité, zda ji připojujeme ke slovu domácího, nebo cizího původu: *rybička* a *gumička* mají stejnou příponu *-ička*; *polomy* i *diagramy* mají stejnou koncovku *-y*.

A teď se můžeme podívat na nepřesnosti ve výčtech jednotlivých skupin písmen. Nejprve si položme otázku, zda nebyla opomenuta jedna celá skupina: totiž zda neexistují souhlásková písmena, po nichž se nepíše ani *jota*, ani *ypsilon*. Existují – a světe, div se, školáci se je učí vyjmenovávat mezi „měkkými“: jde o písmena *d'*, *t'*, *ň*. Takže tato tři písmena z „měkkých“ vyškrtněme. Stejně tak budeme muset vyškrtnout trojici *d*, *t*, *n* z tvrdých, vždyť se po nich

běžně píše jota i ypsilon. *D, t, n* tvoří zvláštní skupinu obojetných písmen: ve spojení s jotou se v domácích morfémech čtou jinak než ve spojení s ypsilonem (*medvědi* × *medvědy*, *hrdí* × *hrdý*).

Dále si zkontrolujeme, zda nebyla opomenuta některá souhlásková písmena. Byla: vzhledem k tomu, že poučka mluví setrvačně o domácích slovech, nebyla do žádné skupiny zařazena písmena pro domácí slova netytická. Zajímavé je, že zatímco o *f* se poučka zmiňuje, o *g* mlčí; obě písmena přitom označují souhlásky, které mají v češtině podobné postavení: vyskytují se pouze v přejatých slovech a ve výrazech zvukově nebo citově příznakových (*f* navíc ve dvou starých slovesech *doufat* a *zoufat*, která zde však nevstupují do hry, neboť v jejich tvarech se po *f* žádné *ily* neobjevuje). Písmeno *g* by mělo mít místo mezi „tvrdými“, protože v domácích příponách a koncokách se po něm píše vždy ypsilon (např. *dramaturgyně*, *fugy*, *s kolegy*, *s pedagogy*, *s tágy*; výjimkou jsou slova, v nichž písmeno *g* označuje jinou hlásku než [g], např. v *Cambridgi*). Ze tří souhláskových písmen, která se v současné češtině píše jedině ve slovech cizího původu – *q, w, x* – se před koncokou objevuje relativně často jen poslední jmenované: vzhledem k jeho výslovnosti /ks/ jistě nepřekvapí, že ho můžeme zařadit mezi písmena obojetná tak jako *s*: v *praxi*, *dobovou reflexi* × *fixy*, *podmínné reflexy*. Nečetná slova s tvarotvorným základem zakončeným na *q* a *w* zůstávají nejčastěji nesklonná, výjimečně se po nich může v koncovce objevit *y*.

Takže poopravme si pravidlo takto: Vyslovované /i/, /í/ se v domácích morfémech píše po písmenech *g, h, ch, k, r* (a *q, w*) vždy písmenem ypsilon (*y, ý*); po písmenech *ž, š, č, ř, j* písmenem jota (*i, í*); po písmenech *d, t, n* písmenem ypsilon tehdy, když tato písmena označují hlásky /d/, /t/, /n/, a písmenem jota tehdy, když tato písmena označují hlásky /dʲ/, /tʲ/, /nʲ/; po ostatních písmenech se může psát oběma způsoby a je pro to dána řada konkrétních pravidel.

Pozornému čtenáři dozajista neuniklo, že v poopraveném pravidle zmizelo z výčtu jotových („měkkých“) písmen i *c*. Než však budeme konečně moci přejít k *tácům* a *skicám*, avizovaným v titulku – tedy k otázce, jak je to s měkkostí písmena *c* –, bude třeba učinit odbočku z pravopisu do tvarosloví. V tvarosloví se totiž přívlasky „měkký“ a „tvrdý“ používají rovněž. Jako tvrdé se označují skloňovací vzory jako *pán, brad, žena, město*; jako měkké např. *muž,*

stroj, růže, moře. Tato tvrdost/měkkost s tvrdostí/měkkostí pravopisnou úzce souvisí, např. v tom, že v koncovce slov skloňovaných podle měkkých vzorů se nikdy nepíše ypsilon. (A tradiční dělení hlásek na tvrdé, měkké a obojetné, uvedené zde v prvním odstavci, odpovídá o poznání lépe právě vlastnostem morfologickým než pravopisu.)

Se jmény, která mají na konci tvarotvorného základu (tzn. před koncokou) souhlásku *c*, je to poněkud složité. Velká většina se jich skloňuje podle měkkých vzorů, a má tedy v koncovce jotou: například *chlapci, na kopci, o holubicích, věci, vejším, cestující* apod. Avšak existují i výrazy se základem zakončeným na *c*, které patří ke vzorům tvrdým. Zaprvé jde o nečetnou skupinu jmen ženského rodu, do níž patří vedle běžně užívaného a plně spisovného přejatého výrazu *skica* a vedle dubletního výrazu *kapuca* (častější je však měkká podoba *kapuce*) několik slov vesměs expresivních, tj. citově příznakových, a/nebo nespisovných (*bréca*) a řádka neoficiálních, nestandardizovaných podob vlastních jmen (*Lúca* = *Lucie*, *Máca* = *Marcela*). Tato slova se skloňují podle vzoru *žena*, v nespisovných projevech zejména na Moravě a ve Slezsku mívají v některých pádech koncovky měkkého vzoru *růže*. Ať tak, nebo onak, v koncokách těchto jmen se po *c* píše vždy jota (*ukáž to Máci*). Zadruhé existuje několik jmen rodu mužského životného, která se skloňují podle vzoru *předseda* a jejichž základ je zakončen na *c*. Patří k nim slovo *paňáca*, slangový výraz *dóca* (docent), hrst neoficiálních podob křestních jmen (*Venca*) a jeden celkem běžný typ příjmení (*Nohavica, Vašica, Pernica* aj.). I u těchto jmen je kodifikováno psaní s jotou, stejně jako u jmen třetí skupiny. Ta je spíše jen hypotetická; jde totiž výhradně o neoficiální podoby křestních jmen a o příjmení, tentokrát zakončená na *-o* a patřící jinak ke vzoru *pán*, a koncovka /i/ se u nich objevuje jen ve čtvrtém a sedmém pádě množného čísla, což jsou u vlastních jmen osob tvary téměř nepoužívané: *Laco* – (*znám dva*) *Laci*, *Fico* – (*s rozdílnými*) *Fici*. U všech tří vyjmenovaných skupin tedy v pravopise vítězí obecné pravidlo o „měkkosti“ („jotovosti“) souhláskového písmena *c* nad tvaroslovnou analogií se vzorovým slovem, která by vedla k psaní ypsilonu. V případě jmen ženského rodu (*skica* apod.) existuje spousta výrazů – většinou opět přejatých nebo citově příznakových – se základem zakončeným na jiná jotová písmena, která se skloňují podle vzoru *žena*, např. *gejša, vikuňa, Káča,*

Bláza. Pochopitelně i u nich se píše v koncovkách vždy jota, nikdy ypsilon. (U zbylých dvou typů se zdá, že jména na *-ca* a *-co* jsou vzorovému slovu blíže než jména zakončená na jiná jotová písmena, srov. *o Vencech* a *o Lacech* jako *o předsedech*, *o pánech* × *o paších*, *o gádžích*.)

A pak je tu zhruba třicet jmen mužského rodu neživotného zakončených na *c*, která se skloňují podle vzoru *hrad*. Některá z nich jsou původu cizího (např. *tác*, *punc*, *kibuc*, *sulc*) nebo lokálního (*hantec*), některá jsou expresivní, citově příznaková (*canc*, *pokec*, *šmrnc*) a o některých platí obě tyto charakteristiky (*glanc*, *hic*). V koncovkách 1., 4. a 7. pádu množného čísla se u nich píše ypsilon, tak jako u všech ostatních jmen skloňovaných podle téhož vzoru. Výslovně to stanovila Pravidla českého pravopisu vydaná v roce 1957. Na rozdíl od *skici*, *Nohavici* a *Laca* tedy byla v případě *tácu* a dalších neživotných jmen dána přednost tvaroslovné analogii před obecným pravidlem. Proč ten rozdíl?

V prvním pádě množného čísla jmen rodu mužského neživotného se nikdy nepíše jota. Jména patřící ke vzoru *hrad* mají koncovku */i/* psanou písmenem ypsilon (*hrady*, *stromy*), jména skloňovaná podle vzoru *stroj* mají koncovku */e/* (*stroje*). Existuje jen jedna výjimka: *dni*. Slovo *den* se vůbec skloňuje nepravidelně a v 1. pádě množného čísla má dvojtvar *dny/dni* (ve škole stále uváděný tvar *dnové* je zcela archaický, slohově silně příznakový a v dnes tvořených jazykových projevech prakticky neexistuje). „Pravidelnější“ tvar *dny* výrazně převládá, mj. i proto, že *-i* v podmětu vypadá vedle *-y* v přísudku podivně. *Táci*, *kibuci* nebo *šmrnci* s jotoou by neodbytně budili (vlastně budily) mylný dojem, že jsou životní (totiž životné). Kodifikované psaní s ypsilonem je tedy v pořádku, neboť vedle tvaroslovné analogie k němu vede i potřeba důsledně rozlišovat životnost a neživotnost.

Existence tvarů jako *tácy* však nade vši pochybnost ukazuje, že souhláskové písmeno *c* je obojetné, protože se po něm v domácích morfémech dá napsat jota i ypsilon. Mimoto je spojení *c* s ypsilonem v češtině zcela běžné v slovech cizího původu, jako např. *cyklista*, *cypřiš*, *acylpyrin*, *Cyril* amnj. Tím se výrazně liší od skutečných jotových písmen, po nichž se ypsilon ani v přejatých slovech nikdy nepíše. (Může se po nich objevit pouze v cizích citátových výrazech a vlastních jménech (*Benjy*, *Kuščynskyj*, *Panevežys*), v domácích slovech jako pravopisná aktualizace (umělec J. A. Pacák

své jméno psal *Jeňýk*) a v pokusech o zvukový přepis cizojazyčných promluv (*šýlerin* za něm. *Schülerin*) – nic z toho ale není součástí českého pravopisu.) Nabízí se tedy otázka, zda by nebylo logické uznat obojetnost písmena *c* i v koncovkách jmen mužského životného a ženského rodu a psát podle toho *skicy* s ypsilonem jako *ženy*. Než se tak stane, je však třeba zapamatovat si, že pravopisná pravidla vyžadují sice *tácy*, ale *skici*.

Robert Adam